

Europa en de buitenwereld (1150-1350)

vbo en mavo

Verantwoording

Bij het bepalen van een houding tegenover andere culturen worden hedendaagse Europeanen beïnvloed door een eurocentrisch wereldbeeld en door een culturele basishouding gekleurd door nationale voorkeuren. Toch beschouwen wij onze samenleving als een open samenleving. Daarmee bedoelen we dat er veel contacten bestaan tussen ons en andere landen en culturen, dat we voor invloeden vanuit deze landen en culturen ontvankelijk zijn en dat we ons beeld over deze landen en culturen bijstellen wanneer nieuwe informatie dit noodzakelijk maakt.

Over de middeleeuwse Europese samenleving bestond lange tijd een tegenovergesteld beeld: sinds de Renaissance werden de 'midden eeuwen' tussen klassieke oudheid en nieuwe tijd beschouwd als een gesloten samenleving met weinig feitelijk juiste kennis over en contacten met de haar omringende gebieden en culturen.

Bij zowel de opvatting omtrent de twintigste-eeuwse Europese samenleving als die omtrent de middeleeuwse kunnen vraagtekens worden geplaatst. In hoeverre staan twintigste-eeuwse (West-)Europeanen werkelijk open voor niet-westerse opvattingen en culturen, ook al zijn deze tegenwoordig in ruime mate binnen hun eigen landsgrenzen vertegenwoordigd? Speelt de neiging de eigen cultuur in vele opzichten als norm te hanteren niet nog steeds een belangrijke rol? Over de middeleeuwse Europese samenleving kunnen we ons afvragen of deze werkelijk zo gesloten was. Bleef de beeldvorming omtrent de buiten-Europese wereld inderdaad eeuwenlang grotendeels gebaseerd op legendarische en aan de fantasie ontsproten denkbeelden? En als men moeite had zijn beeld aan te passen op grond van nieuwe informatie, wat waren daarvoor dan de redenen?

Al lijkt het een typisch hedendaags probleem, beeldvorming en het overnemen dan wel afwijzen van verschijnselen uit andere culturen zijn van alle tijden. Presentatie van dit onderwerp in een andere historische context dan de twintigste eeuw, draagt ertoe bij dat, door de grotere afstand in tijd, bepaalde processen duidelijker en herkenbaar worden.

Er is gekozen voor de periode van de 12e tot en met de 14e eeuw. De Europese samenleving vertoonde toen een nieuwe dynamiek en ontwikkelde een actieve belangstelling voor landen en volkeren in andere werelddelen. De verhouding tot de Arabische wereld kreeg in deze periode een bijzonder karakter doordat religieus-politieke tegenstellingen gestalte kregen in de vorm van Reconquista en kruistochten, maar Europa ook veel aan de Arabische wereld ontleende op het gebied van wetenschap en cultuur. De tijdelijke toegankelijkheid van Centraal- en Oost-Azië maakte een rechtstreeks contact met de Mongools-Chinese cultuur mogelijk. Al deze ontwikkelingen leidden ertoe dat aan de oude overgeleverde kennis vol traditionele, legendarische elementen nieuwe informatie op basis van waarneming werden toegevoegd.

Nieuwe kennis en goederen bereikten Europa langs vele wegen: over zee, en door Azië en Afrika vooral via duizenden kilometers karavaanwegen, waar met name de kameel het transportmiddel was.

De intensiteit van de contacten bepaalt de tijdsafbakening van het onderwerp: vanaf circa 1150 zien we een sterke toename, die in de voorafgaande halve eeuw was voorbereid. Rond 1250 had veel nieuwe informatie Europa bereikt, maar deze kennis was niet tot brede lagen van de bevolking doorgedrongen. Na 1300 namen de contacten af, in de jaren kort na 1350 in versneld tempo.

Gezien de aard van het onderwerp is ditmaal bewust gekozen voor een eurocentrische benadering. Uitgangspunt van het onderwerp is immers de wijze waarop kennis van de buiten-Europese wereld in het middeleeuwse Europa werd verkregen en verwerkt. Daarbij bestaat het toegankelijke bronnenmateriaal hoofdzakelijk uit teksten die de weerslag zijn van verkenningen van Europeanen in de buiten-Europese wereld. Beeldmateriaal, waaronder kaarten, ondersteunen de behandeling van dit onderwerp in belangrijke mate.

De hoofdvraag bevat twee elementen: de ontwikkeling van de contacten tussen Europeanen en niet-Europeanen en de invloed van deze contacten op de opvattingen die de inwoners van Europa hadden over de buiten-Europese wereld. Leerlingen moeten de ontwikkeling van de contacten kunnen verklaren. Hiertoe moeten zij inzicht verwerven in de mogelijkheden en onmogelijkheden van het reizen in deze periode, in sociale, economische en politieke achtergronden die het reizen bevorderden dan wel belemmerden. Vaardigheden als inleving, het analyseren van oorzaken en gevolgen, continuïteit en discontinuïteit en standplaatsgebondenheid kunnen hierbij worden geoefend en getoetst.

Leerlingen moeten ook inzicht verwerven in de persoonlijke motieven van reizigers. Er is voor gekozen aan een aantal reizigers, die als exemplarisch kunnen gelden, specifieke aandacht te besteden. Hun belevenissen worden gekoppeld aan enkele stofonderdelen. Zo komt bij voorbeeld de Vierde Kruistocht aan de orde bij de behandeling van de twee kruisvaarders en wordt bij de behandeling van Marco Polo melding gemaakt van de opkomst van de Italiaanse handelssteden. Deze aanpak zorgt hopelijk niet alleen voor meer inlevingsmogelijkheden, maar biedt in principe ook ruimte om bepaalde stofonderdelen te herhalen.

Het tweede deel van de hoofdvraag gaat in op de resultaten van de contacten met de buiten-Europese wereld. In hoeverre hebben de Europeanen als gevolg van de toegenomen kennis hun opvattingen over de buiten-Europese wereld bijgesteld? Er wordt een vergelijking gemaakt tussen kennis van en opvattingen over de buiten-Europese wereld in 1150 en in 1350. Er kan zowel verandering als continuïteit worden geconstateerd. De factoren die hierbij een rol speelden moeten leerlingen kunnen herkennen. Het middeleeuwse bron-

nenmateriaal biedt veel ruimte om bij de interpretatie ervan feit en objectiviteit, betrouwbaarheid en standplaatsgebondenheid aan de orde te stellen. Het is daarbij van belang dat leerlingen zich inleven in middeleeuwse denkpatronen, opvattingen en gebruiken.

Bij het opstellen van deze stofomschrijving is rekening gehouden met het nieuwe eindexamenprogramma voor vbo en mavo (zie: Gele katern van 21 december 1994, 31b). Alle in domein A genoemde vaardigheden komen in het onderwerp aan de orde, uitgezonderd vaardigheid 'g': het hanteren van het begrip 'politiek'.

Hoofdvraag

Waardoor was er een opbloei van de contacten tussen Europa en de buiten-Europese wereld en waarom leidde dit niet tot een volledige vernieuwing van de opvattingen die de inwoners van Europa over de buiten-Europese wereld en haar bewoners hadden?

1. Europa en de buiten-Europese wereld omstreeks 1150

1.1 Waarom heeft de term 'Europa' uitleg nodig?

Tegenwoordig duiden we met Europa niet steeds dezelfde landen of gebieden aan. Als we spreken over 'het Europa van de 15', het 'Eurovisie Songfestival' of het 'Europese bekeervoetbal' bedoelen we steeds een andere groep landen. Toch hebben veel Europeanen het gevoel dat ze iets gemeenschappelijks hebben, een Europese identiteit die door veel mensen van het Europese continent wordt gevoeld of herkend.

Ook in de middeleeuwen had men zo'n gevoel van saamhorigheid. Ook toen konden niet steeds dezelfde landen of gebieden tot 'Europa' worden gerekend. Bovendien verschilden de 'landen' die tezamen Europa vormden nog sterk van de nationale staten die wij nu kennen.

1.2 Welke gebieden werden omstreeks 1150 tot Europa gerekend en welke tot de buiten-Europese wereld?

Het middeleeuwse Europa, dat door de inwoners als samenhangend geheel werd ervaren, was veel kleiner dan het werelddeel in aardrijkskundige zin. Het belangrijkste bindende element was daarbij het christendom, zoals dat vanuit Rome werd voorgeschreven. Wie de **paus** niet als leider erkende stond letterlijk en figuurlijk buiten de Europese 'gemeenschap'. Daarom rekende men het **Byzantijnse Rijk** niet tot Europa.

In de loop van de 12de eeuw gingen steeds meer gebieden tot Europa behoren als gevolg van de **kerstening** van Scandinavië, IJsland, Polen en Hongarije en de **Reconquista** van het Iberisch schiereiland. Sinds de **Eerste Kruistocht** hoorde Palestina er bij. Ook elders in Klein-Azië werden **kruisvaardersstaten** gevestigd, die tot Europa moeten worden gerekend.

De **buiten-Europese wereld** omvatte alle gebieden buiten de latijns-christelijke wereld, waarvan men zich bewust was dat zij bestonden en waar in het algemeen mensen leefden met een ander geloof dan het rooms-katholieke. Deze gebieden lagen volgens de middeleeuwers vooral in Azië en in de Arabische wereld. Naarmate Europa groeide werd de buiten-Europese wereld dus kleiner.

In de uitwerking van het onderwerp ligt het accent op domein B (het sociaal-economische aspekt) en domein D (het cultureel-mentale aspekt).

Historische termen en namen van personen en geschriften die gerekend worden tot de voor het examen te kennen leerstof zijn de eerste keer dat ze in de tekst voorkomen vetgedrukt. Cursief wordt gebruikt voor de aanduiding van titels van boeken en geschriften. Een boektitel die tot de leerstof wordt gerekend wordt de eerste keer zowel cursief als vet weergegeven.

1.3 Wat zijn de voornaamste kenmerken van Europa omstreeks 1150 en in hoeverre gaven deze de inwoners het gevoel bij elkaar te horen?

Een deel van de gebieden die tot Europa werden gerekend had een gemeenschappelijke geschiedenis: zij hadden behoord tot het rijk van Karel de Grote. Maar het was vooral door de godsdienst dat de inwoners van Europa het gevoel hadden te behoren tot een groter geheel, dat boven de eigen, kleine leefwereld stond. Men sprak meestal van '**christianitas**' (christenheid) in plaats van 'Europa'. Indien er sprake was van tegenstellingen met 'anderen', zoals de **moslims**, werd deze bindende factor extra sterk gevoeld.

Aan het eind van de 11de eeuw kwam de kruistochtgedachte op. Er werd een beroep op de latijns-christelijke wereld gedaan voor een gezamenlijk optreden naar buiten. Daarbij werd het begrip Europa niet gebruikt, maar legde men wel de nadruk op het bestaan van een christianitas als eenheid boven de vorstelijke gebieden waaruit Europa bestond. De pausen traden steeds meer op als leiders van de Europese wereld en werden voortrekkers van de **kruistochten**. Gelijktijdig gingen **kloosterorden** op Europees niveau opereren. **Pelgrimstochten** of **bedevaarten** naar Santiago de Compostela betrokken het Iberisch schiereiland sterker bij de rest van Europa.

Op sociaal-economisch terrein bestonden er veel minder overeenkomsten tussen de inwoners van Europa. De meeste inwoners voelden zich alleen betrokken bij de streek waarin zij woonden en waar men elkaar verstond. Men leefde van de landbouw en wisselde slechts op kleine schaal goederen uit. In de 12de eeuw veranderde dit toen de handel toenam en er steden ontstonden, eerst in Italië, later ook meer noordelijk, en er een geldeconomie opkwam. Kooplieden overbruggen steeds grotere afstanden en ontmoetten elkaar geregeld op **jaarmarkten**. Hierdoor ontstond een meer samenhangend Europees economisch systeem.

In sociaal opzicht zien we een **gelaagde samenleving**. Tussen de **standen** bestond een groot onderscheid, maar dit kwam ook binnen de standen voor, bijvoorbeeld tussen hoge en lagere edelen, of tussen rijkere stedelingen, zoals voorname kooplieden, en het gewone volk. Alleen geestelijken en een beperkte groep edelen en bijvoorbeeld rijke kooplieden konden lezen en schrijven en alleen zij spraken soms een vreemde taal. Vanaf de 12de eeuw werden naast de vorstenhoven de steden steeds meer centra van kunsten en wetenschappen. Er ontstond een duidelijk Europees getinte cultuur, waarin het Latijn de voertaal was en waaraan de gehele Europese elite kon deelnemen.

2. Kennis in Europa over de buiten-Europese wereld omstreeks 1150

2.1 Welke geografische informatie was omstreeks 1150 over de buiten-Europese wereld beschikbaar?

Slechts een klein gedeelte van de kennis uit de oudheid was bewaard gebleven en vastgelegd in de encyclopedie die de geleerde Isidorus van Sevilla omstreeks 600 had samengesteld en die eeuwenlang de vraagbaak bij uitstek bleef, ook voor de geografie. Hieraan ontleenden de middeleeuwse inwoners van Europa de opvatting dat er drie werelddelen waren, Europa, Azië en Afrika, die door water van elkaar gescheiden waren en die gezamenlijk door water waren omgeven. Europa en Afrika werden van elkaar gescheiden door de centrale zee, die als het ware midden in het land lag: de Middellandse Zee. Het water van de rivier de Nijl scheidde Afrika van Azië, hoewel men soms de Rode Zee als die grens beschouwde. Europa en Azië werden van elkaar gescheiden door het water van de Zwarte Zee en de rivier de Don die daarin aan de noordoostelijke zijde uitstroomt.

Op de populaire OT-kaarten worden de drie werelddelen van elkaar gescheiden door een 'T', gevormd door rivieren en zeeën. Boven de waterdwarsbalk ligt Azië. Onder deze balk ligt links in het noorden Europa en rechts in het zuiden Afrika. De staande waterbalk is de Middellandse Zee, die geheel in het westen uitmondt in de Atlantische Oceaan. De werelddelen worden omringd door water dat een 'O' vormt. Het Heilige Land met Jeruzalem ligt in het midden. Deze kaarten hadden een symbolische functie.

Het verhaal van *De reis van Sint Brandaan*, geschreven in de vorm van een reisverslag bestond al enkele eeuwen. Van dit reisverhaal verscheen rond 1150 een vertaling in het Middelnederlands, die heel populair werd.

In kringen van zeelieden groeide een grote hoeveelheid ervaringskennis, kennis van zeestromingen, kustlijnen, eilandengroepen in de oceaan, de trek van vissen en vogels. De verhalen waarmee handelaren en schippers thuis kwamen gaven ook informatie over de geografie van de buiten-Europese wereld. Dit gold ook voor pelgrims.

In de encyclopedie van Isidorus kon men lezen dat de aarde rond was, maar ook kwam er de aarde als platte schijf in voor. Isidorus had een voorkeur voor de tweede opvatting en in 1150 overheerste het schijfidee dan ook.

2.2 Wat was omstreeks 1150 bekend over landen en volkeren in de buiten-Europese wereld?

Elementen uit de ervaringskennis van zeelieden en andere reizigers drongen wel door in de literatuur, maar steeds waren de werkelijkheid en het fantastische verstrengeld. Een verhaal als dat van Sint Brandaan is kenmerkend voor de denkwereld van de meeste middeleeuwen; fantasie was vermengd met allerlei elementen uit de overgeleverde kennis en ervaringsfeiten.

Vanouds leefde er een vaag besef van het bestaan van 'afgedwaalde' christenen 'achter' de Arabieren. Men wist dat er christenen bestonden met een afwijkende en verketterde geloofsleer, de **nestorianen**. Maar er waren ook berichten over een 'brief' van een christelijke 'priester-koning Jan uit Indië', die zou hebben voorgesteld met Europa samen te werken tegen de islam en die vanuit Azië Jeruzalem wilde komen bevrijden. Hoewel de hoop op steun van deze christenen niet werd vervuld en het mythische Rijk van priester Jan nooit werd gevonden, bleef men rekening houden met het bestaan van een christelijke rijk 'ergens' in het oosten.

Ook aan het geloof of aan de fantasie ontsproten denkbeelden werden voor kennis gehouden. In alle bespiegelingen

over de wereld was de overtuiging dat zich ergens, waarschijnlijk in het oosten, het 'aards paradijs' moest bevinden een vast element. Daarnaast was er de idee dat er nog een vierde continent moest bestaan, waar de **tegenvoeters** en allerlei andere fantasie-wezens woonden. Men was er van overtuigd, dat zulke wezens ook in delen van Azië en Afrika woonden.

2.3 Hoe konden inwoners van Europa omstreeks 1150 zonder te reizen elementen van de buiten-Europese cultuur ervaren?

De kennis van de buiten-Europese wereld had ook een materieel aspect. Door de opleving van de handel en door de kruistochten kwamen veel produkten uit de Arabische wereld en Azië Europa binnen, maar hiervan konden alleen de adel, de hogere geestelijkheid en de rijke kooplieden profiteren. Tot de onderste lagen drongen muzikale invloeden gemakkelijker door. Ook maakte het optreden van kunstmakers bij het volk indruk.

3. Het reizen naar de buiten-Europese wereld

3.1 Uit welke maatschappelijke lagen waren de Europese reizigers afkomstig en waarom reisden zij naar de buiten-Europese wereld?

Personen die lange reizen ondernamen waren vaak afkomstig uit de hogere lagen van de samenleving. Handelaren, **gezanten**, **missionarissen**, geleerden en kunstenaars reisden vaak beroepshalve, studenten trokken van universiteit naar universiteit. Vooral mannen reisden, soms vergezeld door hun vrouw. Alleen vrouwen, die tot de elite behoorden of daarbij in dienst waren en vrouwen die in een kloosterorde met speciale taken waren belast, reisden zelfstandig.

De grote meerderheid van de bevolking reisde slechts als men was opgeroepen door zijn heer om de dienstplicht in het leger te vervullen. Een bijzondere vorm van dienstplicht was de kruistocht, maar iemand kon zich ook uit eigen beweging bij een kruisvaardersleger aansluiten. Vanaf de 12e eeuw gingen steeds meer mensen op bedevaart naar veraf gelegen **bedevaartsoorden** als Rome, Santiago de Compostela en Jeruzalem en naar andere **heilige plaatsen in Palestina**. Soms vestigden Europeanen zich in de buiten-Europese wereld: kooplieden in een verre **handelskolonie**, missionarissen met een kleine kerk in Perzië of Noord-Afrika, kruisvaarders in Klein-Azië.

3.2 Welke praktische problemen konden reizigers tijdens hun reizen door Europa en door de buiten-Europese wereld ondervinden?

Reizen in de middeleeuwen was moeilijk, met name over lange afstanden, omdat de wegen vaak slecht waren. Men reisde te voet, per rijdier, soms met een door een trekdier getrokken kar of slee, of per schip. Tijdens een dagreis over land legde men gemiddeld 30 kilometer af, zeker omdat een reisgezelschap vrijwel altijd voor een deel bestond uit personen die te voet reisden. Te paard legde men zelden meer dan 60 kilometer per dag af. Bij reizen over water, zee of rivier, was men afhankelijk van wind en stroom. Waar landwegen waterwegen kruisten, waren zelden bruggen aangelegd. Men moest meestal een doorwaadbare plaats of een pontveer benutten. Struikrovers en piraten maakten land- en zeewegen onveilig. Het had voordelen duidelijk herkenbaar als geestelijke, pelgrim of in dienst van een vorst te reizen, maar dit werkte lang niet altijd. In sommige gebieden had de reiziger een **geleidebrief** van de plaatselijke machthebber nodig.

Het reizen over land werd eenvoudiger toen reizigers onderweg in toenemende mate in **kloosters**, kastelen of herbergen konden verblijven. Ook de groei van de steden in de 12e

eeuw bevorderde in dit opzicht de mogelijkheden, onder andere omdat daar ten behoeve van pelgrims speciale gasthuizen werden ingericht. Voor reizen over zee was de ontwikkeling van grotere, veiliger en snellere schepen in de periode van de 12e t/m de 14e eeuw een wezenlijke verbetering. De toepassing van het **kompas** en het gebruik van hulpmiddelen om aan de hand van de sterren de positie te bepalen waren ook belangrijke voorwaarden om over open water langere afstanden af te kunnen leggen.

De talenkennis van reizigers was buiten Europa niet altijd toereikend. In de Arabisch sprekende wereld maakte men vaak gebruik van Zuid-Europeanen en inwoners van de kruisvaardersstaten als tussenpersoon. Voor reizen in Azië had men tolken nodig die Syrisch, de taal van de nestorianen, kenden.

3.3 *Langs welke routes reisde men naar de Arabische en de Aziatische wereld en welke informatie was er over deze routes beschikbaar?*

Het eerste gedeelte van de route was enigszins afhankelijk van het vertrekpunt. Een inwoner van Vlaanderen legde op weg naar Palestina een langere weg over land af dan een inwoner van het koninkrijk Sicilië bij voorbeeld. Het tweede deel van het traject bestond uit een route over land of een zeereis.

Voor het reizen door Afrika vormde de Sahara een enorme barrière. Noord-zuid verkeer was slechts mogelijk langs de West-Afrikaanse kust of via een combinatie van Nijl, Rode Zee en Indische Oceaan.

Voor de reizen door Azië was de toegang tot de Zwarte Zee van belang, omdat daar de **post- en karavaanwegen** begonnen die de reiziger via Zuid-Rusland tot in China en Mongolië voerden. Ook vanuit de kruisvaardersstaten kon men over land naar Azië reizen. Scheepvaartverbindingen over de Indische Oceaan maakten ook reizen naar China mogelijk. Een meer noordelijke route naar Azië volgde de water- en landwegen van Midden-Rusland.

In de scheepvaart en bij pelgrimstochten gebruikte men al vroeg routebeschrijvingen. Ook kooplieden beschikten over deze informatie. Landkaarten, zoals de genoemde OT-kaarten, waren minder bruikbaar; zij hadden vooral een symbolische functie en moesten het bestaande wereldbeeld bevestigen. Vaak zette men plaatsnamen in de volgorde van de route achter elkaar of onder elkaar met de route als verbindingslijn. Ook trachtte men wel de plaatsen ruimtelijk te situeren. Met de ontwikkeling van de **cartografie** verbeterde de informatievoorziening op dit punt.

3.4 *Welke economische en politieke omstandigheden maakten succesvolle lange reizen mogelijk?*

Europa bloeide economisch sterk op rond 1200. De **Italiaanse handelssteden** profiteerden als eerste van de gestegen vraag naar luxe goederen uit het oosten en goud uit Afrika. Italiaanse kooplieden vestigden zich in de kruisvaardersstaten en in handelskolonies in het oostelijke Middellandse-Zeegebied, later ook op de Krim. De Venetianen beheersten gedurende de gehele 13e eeuw de handel met Byzantium.

Voor de feitelijke reismogelijkheden was politieke stabiliteit in de regio waar men doorheen trok essentieel. Grote delen van de noordoostelijke Middellandse Zee-kust werden beheerst door Europeanen, evenals vanaf 1204 de toegang tot de Zwarte Zee. Dit vergemakkelijkte het reizen voor Europeanen in dit gebied.

In Azië kwam in deze periode onder leiding van **Dzjenghis Khan** een **Mongools eenheidsrijk** tot stand, dat zich ook

naar het westen uitbreidde. Nadat deze uitbreiding was gestaakt, kon het handelsverkeer naar Azië rond 1250 profiteren van de **Pax Mongolica**, de relatieve rust in het door de Mongolen overheerste gebied, en van een redelijk veilig en naar verhouding goed onderhouden wegnnet.

3.5 *Voorbeelden van personen die in de 12e t/m de 14e eeuw lange reizen ondernamen, hun motieven en problemen.*

Sommige reizigers hebben hun eigen belevenissen of die van anderen op schrift gesteld. In het navolgende worden enkele van deze reizigers als voorbeelden opgevoerd.

Achtereenvolgens worden genoemd hun maatschappelijke positie, de motieven voor hun reis, de problemen die ze ondervonden, de aard van de contacten, de historische achtergrond waartegen de reis plaatsvond en het reisverslag dat zij hebben nagelaten.

– **Godfried van Villehardouin en Robert van Clari: kruisvaarders**

Godfried was een hoge Franse edelman en een van de organisatoren van de kruistocht door middel waarvan hij aanzien en macht buiten Frankrijk wilde verwerven.

Robert was een eenvoudig ridder, die in het gevolg van een andere hoge Franse edelman aan deze **Vierde Kruistocht** deelnam. Vermoedelijk verwachtte hij ook zijn eigen positie er door te kunnen verbeteren.

De problemen tijdens de Vierde Kruistocht waren talrijk. De landroute was door het verval van het Byzantijnse Rijk gedeeltelijk onbruikbaar. Voor transport over zee was men afhankelijk van de Venetianen. Deze eisten, toen bleek dat de kruisvaarders de transportkosten niet konden betalen, dat het kruisvaardersleger Constantinopel en de nabij gelegen kuststroken veroverde in dienst van het Venetiaanse handelsbelang.

Venetië had als opkomende handelsmacht grote belangstelling voor het Zwarte-Zeegebied, en de daar achterliggende gebieden, die door de **verovering van Constantinopel** konden worden ontsloten. Na deze kruistocht werd Europa overspoeld met zaken die als buit waren meegenomen. Dankzij de toegang tot het Zwarte Zeegebied kwam een stroom van oosterse artikelen naar het westen op gang.

Godfried en Robert schreven elk een boek over hun belevenissen tijdens de Vierde Kruistocht. Omdat zij echter door hun onderscheiden posities toegang hadden tot heel verschillende informatie en Robert zijn boek veel later schreef dan Godfried, verschilt de inhoud sterk.

– **Willem van Rubroek: missionaris/onderzoeker/gezant**

Willem was een monnik, waarschijnlijk afkomstig uit Rubroek in Frans-Vlaanderen, die al omstreeks 1250 als missionaris in Azië rondreisde. Naast zijn missiedrang had hij ook grote belangstelling voor de hem onbekende wereld. Willem ging officieel als missionaris, maar werd door de Mongolen ook als gezant beschouwd omdat hij een aanbevelingsbrief van de Franse koning bij zich had.

Willem vond vrijwel alle bekende problemen op zijn weg: de lange afstanden, problemen met de transportmiddelen, taalbarrières, het bij tijden barre klimaat, vijandige ontmoetingen. Hij merkte vreemde gewoontes op en was zeer geïnteresseerd in andere godsdienstige overtuigingen en gebruiken.

Willem heeft het leven aan het hof van de Mongoolse leider, de **groot-khan**, en de Mongoolse samenleving intensief leren kennen. Hij heeft er ook Europeanen, mannen en vrouwen, die daar verbleven ontmoet. Ondanks de taalproblemen en zijn slechte tolk voerde hij zelfs religieuze discussies.

Hiervoor werd het Syrisch, de taal van de nestorianen, gebruikt.

Andere geestelijken waren Willem al voorgegaan naar Mongolië, aangezien de paus al enige jaren probeerde betrek-

kingen aan te knopen met de Mongoolse leider, door middel van het sturen van gezanten. Velen van hen hadden hun doel, de groot-khan, echter niet bereikt vanwege alle praktische belemmeringen.

Willem heeft zijn observaties neergelegd in zijn *Verslag van de reis naar het land der Tartaren* en lijkt daarin te proberen een zo waarheidsgetrouw mogelijke beschrijving van de Mongoolse samenleving te geven. Het verslag bevat nauwelijks fantasie-elementen en geeft blijk van grote twijfels aan de mythe over het rijk van priester Jan. Het boek kreeg weinig verspreiding.

– Marco Polo: koopman/gezant

Marco kwam uit een vooraanstaand Venetiaans koopmansgeslacht. De familie bezat een huis in de Venetiaanse kolonie op de Krim en de vader en oom van Marco hadden al eens via de Krim een reis gemaakt door Zuid-Rusland en China. Marco ging mee op hun tweede reis naar China die in 1271 begon en met onderbrekingen zo'n 24 jaar zou duren.

De Polo's wilden aanvankelijk vooral de commerciële mogelijkheden in het gebied verkennen, later kregen de contacten een meer diplomatiek karakter; de groot-khan stuurde hen als afgezanten weer terug en Marco vervulde later, volgens eigen zeggen, functies in dienst van de groot-khan. Geleidelijk kregen de reizen ook het karakter van een ontdekkingstocht. Ook voor de Polo's waren de post- en karavaanwegen een noodzakelijke voorwaarde voor hun reizen evenals de rust in het gebied waar doorheen werd gereist. Een vrijgeleide van de heerser bleef echter onmisbaar.

Tijdens de eerste reis hadden vader en oom Polo al enige kennis van het Mongools opgedaan. Gedurende hun volgende langdurige reizen deden de Polo's een schat aan ervaringen op, wat het reizen ook anderszins vergemakkelijkte. De contacten met de groot-khan waren niet zonder problemen; de Polo's hadden geen onbeperkte bewegingsvrijheid. De terugreis verliep uiterst moeizaam, wat samenhang met de onrustige politieke situatie in Perzië.

De reizen van de Polo's naar China, dat werd overheerst door de Mongolen, vonden plaats in een tijd waarin zowel de Italiaanse handelssteden als het Mongoolse Rijk onder Khubilai Khan een grote economische en culturele bloei doormaakte. Italiaanse kooplui waren op zoek naar oosterse handelsgoederen en ook de groot-khan beschikte over een uitgebreide koopvaardijvloot en was uit op intensivering van de contacten met Europa.

Drie jaar na zijn terugkeer in Venetië dikteerde Marco Polo zijn reiservaringen. Zijn boek, *Beschrijving van de wereld*, bevat nauwkeurige min of meer correcte beschrijvingen, maar ook gegevens over landen en verschijnselen die hij niet zelf heeft gezien. Door de fantasie-elementen en de geringe geografische betrouwbaarheid, kan het boek niet als 'reisgids' gelden. Bovendien is vertekening als gevolg van de lange tijdsspanne tussen de eerste reiservaringen en de optekening ervan een reëel probleem.

Het boek en dus ook de visie op de niet-Europese wereld die erin naar voren komt, raakte wijd verspreid.

– Ibn Batoeta: pelgrim/bestuurder/onderzoeker

Ibn Batoeta stamde uit een Arabische familie van rechters in Tanger en kreeg zelf ook een juridische opleiding. Hij reisde in 1325 naar Mekka, als bedevaart en in kader van zijn studie. Maar in plaats van te studeren, maakte hij vanuit Mekka diverse reizen door de Arabische wereld en via de Krim naar India en China. Zijn studieuze en religieuze motieven maakten plaats voor nieuwsgierigheid en ontdekkingsdrang. Onderweg werkte hij soms als rechter of bestuurder. Nadat hij zich uiteindelijk gevestigd had in Fez, reisde hij nog door Noord-Afrika en het islamitische deel van het Iberisch schiereiland.

Ibn Batoeta kon gebruik maken van de rijke geografische kennis van de Arabische kooplieden. Hij had regelmatig transportproblemen, maar als reiziger binnen de Zuid-Aziatische en Arabisch-Afrikaanse wereld het voordeel als islamiet in een islamitische omgeving te verkeren. Op zijn reizen naar India kon hij gebruik maken van de door de Arabieren beheerste zeeroutes over de Indische Oceaan, die voor Europeanen moeilijk toegankelijk waren. Hij bereisde Centraal en Zuid-Azië in de laatste fase van een periode van relatieve rust

Batoeta deed op zijn reizen een veelheid van contacten op met mensen van allerlei pluimage. Hij heeft in zijn reisverslag landen, volken en reisroutes uitgebreid beschreven evenals de ontberingen en andere problemen van het reizen. Ibn Batoeta dicteerde zijn reisverslag pas dertig jaar na aanvang van zijn omzwervingen. Ook hier bestaat dus het gevaar van vertekening, al maakt zijn boek als 'reisgids' een meer betrouwbare indruk dan dat van Marco Polo.

– Jan van Mandeville: pelgrim/gezant/onderzoeker

Over Mandevilles achtergrond is weinig bekend; waarschijnlijk was hij afkomstig uit Engeland of Frankrijk. Zijn reisverslag, dat rond 1325 begint, heeft aanvankelijk het karakter van een pelgrimstocht naar het Heilige Land. Later lijkt het meer op een ontdekkingsreis. Hij beschrijft ook in dienst van de sultan van Egypte te zijn geweest. Het voornaamste motief was nieuwsgierigheid.

Mandeville schrijft weinig over zijn eigen reisproblemen, maar benadrukte in zijn boek wel het belang van bijvoorbeld talenkennis en de post- en karavaanwegen. Hij beschrijft landen, de bestuurlijke organisatie, de talen die er worden gesproken, het leven aan het hof van de sultan. Anders dan Willem van Rubroek, is zijn beschrijving van andere godsdiensten nuchter, zonder vooroordelen. Het onderscheid tussen daadwerkelijke eigen observatie en informatie gebaseerd op geschriften van anderen is bij Mandeville niet goed te maken. In hoeverre Mandeville zelf de reizen maakte die hij beschreef is omstreven.

Er was in het begin van de 14e eeuw een enorme drang tot het ondernemen van reizen naar het Heilige Land en daarmee een enorme vraag naar reisbeschrijvingen. Sinds Marco Polo reikte die interesse ook verder oostwaarts. Het boek, *Reizen*, van Mandeville speelde in op deze behoefte. Het boek bevat nauwkeurige beschrijvingen van plaatsbepalingen aan de hand van sterren en metingen van de bolvorm van de aarde, maar ook fantasievolle hoofdstukken met beschrijvingen van wonderlijke wezens en landen, met inbegrip van het 'Rijk van Priester Jan'.

Zijn boek raakte kort na 1350 op grote schaal verbreid. Het werd in vele talen vertaald.

3.6 Welke ontwikkelingen leidden tot een afname van de contacten na 1300?

Rond 1300 veranderden de omstandigheden. Veel kruisvaardersstaten waren aan het einde van de 13e eeuw weer in Arabische handen gevallen en in 1291 ging met de val van Akko het laatste Europese bolwerk in Klein-Azië verloren. De strijd van de Mongolen in Perzië bracht schade toe aan de routes in dat gebied. Op de scheepvaartroutes over de Indische Oceaan werden Europese handelaars steeds minder toegelaten. In deze periode kwam er een einde aan de onstuimige groei van de Europese economie. De Italiaanse handelscontacten met het Zwarte-Zeegebied namen af. De *Zwarte Dood* veroorzaakte een economische aardverschuiving. De ziekte brak uit in Centraal-Azië en bereikte via de karavaanroutes rond 1350 de Krim en vandaar Europa. Ook in de Arabische wereld sloeg de ziekte genadeloos toe, evenals in China. Hierdoor raakten in alle genoemde gebieden de handelsbetrekkingen volledig verstoord en werden totale economieën ontwricht.

Na de eerste chaos volgde overal een heroriëntatie. In Centraal en Zuid-Azië viel het Mongoolse Rijk uiteen en kwam er een einde aan de Pax Mongolica. Nu wierpen de Mongolen belemmeringen op voor de handel tussen oost en west en raakte ook Rusland van Europa afgezonderd. In China kwam een nieuwe keizerlijke dynastie aan de macht, waardoor het land zich afsloot voor contacten met het westen. De uitbreiding van het Turkse rijk in Klein-Azië en op de Balkan belemmerde ook daar de contacten met het westen en leidde er bovendien toe dat Europa in het oosten weer een stuk kleiner werd.

4. Gevolgen van de contacten met de buiten-Europese wereld

4.1 Welke nieuwe kennis en goederen kwamen uit de buiten-Europese wereld naar Europa?

De nieuwe kennis die Europa gedurende de 12e t/m de 14e eeuw bereikte, bestond uit:

- a. Overgeleverde 'geleerde' kennis als gevolg van de vertaling van geschriften, die afkomstig waren uit andere culturen.
 - De toename van de contacten tussen de Arabische wereld en Europa leidde tot de vertaling van veel wetenschappelijke Arabische geschriften. Kennis uit de Oudheid was vaak alleen in een Arabische versie bewaard gebleven. Nadat er vertalingen waren gemaakt, was de kennis in Europa spectaculair vergroot. Dit betrof onder andere geografie en sterrekunde. Men stelde zich op de hoogte van berekeningen over de omvang van de aarde, van kennis over de loop van rivieren en bergketens en van ideeën omtrent de vorm der werelddelen.
 - Ook werden werken vertaald over de andere wetenschappen. De kennismaking met de **algebra** leidde tot de introductie van door ons als 'Arabische' cijfers aangeduide tekens in plaats van de 'Romeinse' cijfers. Allerlei ingewikkelde berekeningen werden veel eenvoudiger uitvoerbaar.
 - In de Arabische wereld was de kennis van de werking van geneeskrachtige kruiden verder ontwikkeld, terwijl ook op het terrein van de chirurgie en de anatomie een grote voorsprong bestond. Dit had te maken met de grotere geneigtheid in de Arabische wereld tot het verrichten van wetenschappelijke experimenten. Ook maakte de beschrijving van ziektebeelden het mogelijk tot dan toe onbekende ziekten te herkennen.
- b. Geografische kennis ontleend aan waarnemingen van zeelieden omtrent de ligging van landen en zeeën ten opzichte van elkaar.

Hieraan hebben Arabische reizigers en geleerden ook veel bijgedragen. Zij konden met behulp van het **astrolabium** aan de hand van de sterren de koers uitzetten en zij kenden het kompas al veel eerder dan de Europeanen. Het inzicht omtrent de kogelvorm van de aarde drong werkelijk door in Europa.
- c. Kennis over landen en volken, voor een deel uit eigen waarneming van handelaren, kruisvaarders, pelgrims, missionarissen en gezanten (zie 3.5).

Voor een deel was deze kennis ook ontleend aan ontmoetingen met personen uit andere culturen die binnen de Europese samenleving actief waren, zoals gezanten, handelaren en artiesten.
- d. Een enorme hoeveelheid nieuwe gewassen en producten bereikte Europa uit of via Arabië: rijst, rietsuiker, zijde, uit Damascus damast, gaas uit Ghaza, papier, zuidvruchten, specerijen, kristalglas, parels en edelstenen. Vrijwel al het goud

dat Europa importeerde kwam uit Noord-Afrika en werd gebruikt voor munten. Doordat tienduizenden Europeanen tijdens de kruistochten met de Aziatisch-Arabische producten in aanraking kwamen leerden veel inwoners van Europa met eigen ogen en mond de rijkdommen van het oosten kennen.

4.2 Op welke wijzen werden de nieuwe kennis en ideeën binnen Europa verspreid?

De nieuwe, overgeleverde 'geleerde' kennis verspreidde zich via vertalingen van Arabische geschriften in het Latijn. Veel Europese reizigers hebben hun ervaringen op schrift gezet. Van de *Beschrijving van de wereld* van Marco Polo werden binnen korte tijd vele kopieën en vertalingen geschreven. Het prikkelde de fantasie en juist de meest absurde verhalen vonden gretig aftrek. Het gaf aanleiding zowel tot het verschijnen van meer en nauwkeurige reisverhalen, als tot beschrijvingen van gefantaseerde reizen. Zeer praktisch was een *Handleiding voor de koophandel*, die niet alleen de routes naar China beschreef, maar ook een hoofdstuk opnam met 'nuttige tips voor reizigers'.

In de reisverslagen van Jan van Mandeville is bijna alle in de voorafgaande twee eeuwen vergaarde kennis bijeengebracht. Van zijn werk hebben waarschijnlijk vele duizenden kopieën gecirculeerd, in vrijwel alle Europese volkstalen. De populariteit van zijn werk droeg er op deze wijze toe bij, dat veel op zichzelf juiste, nieuwe gegevens een groot publiek bereikten, maar dat ditzelfde publiek gelijktijdig met karikaturale beelden en fantasieverhalen werd gevoed. Fragmenten uit deze geschriften kregen bovendien meestal snel een plaats in de nieuwe golf van allerlei overzichtswerken.

De nieuwe inzichten begonnen na 1300 door te werken in de cartografie. Speciaal voor zeelieden werden praktijkkaarten gemaakt, de zogenoemde **portolaan-kaarten**. De details die op deze kaarten stonden moesten schippers in staat stellen op zee de kustlijn te herkennen en de juiste haven te vinden. Andere elementen werden op de kaarten nog slechts summier weergegeven. Maar behalve nieuwe inzichten bleef men ook oude opvattingen op deze kaarten afbeelden. Een ander voorbeeld van de verwerking van toegenomen geografische kennis is de **Catalaanse wereldatlas**, een bundeling van alle op dat moment beschikbare geografische kennis in combinatie met kennis van landen en volkeren. Deze atlas kwam tot stand op Mallorca, dat een beroemd centrum van cartografie was, waar joodse, Arabische en Europese kennis samenkwam.

De nieuwe kennis verbreidde zich snel in kringen van de wetenschap. Men ging de herontdekte oude en de nieuwe theorieën over het geografisch wereldbeeld analyseren. Kort na 1200 zorgden wetenschappelijke en populaire teksten, zowel in het Latijn als in de volkstalen, voor de verspreiding van het inzicht omtrent de kogelvorm van de aarde. In het boek *De Natuurkunde van het Geheelal* wijst de schrijver er op, dat de zon in Gent niet op hetzelfde moment ondergaat als in Rome.

Verbeelding van deze kennis kwam ook tot uitdrukking in literaire geschriften, zoals romans en liederen. Allerlei elementen uit de niet-Europese wereld werden verbeeld in verhalen en liederen. In **kruistochtlieder**en werden de Arabieren als wrede tegenstanders afgeschilderd, maar er waren ook verhalen waarin de verfijnde Arabische cultuur werd benadrukt. Lieder hadden een groot bereik, vooral als ze in de volkstaal waren geschreven, en konden evenals optredens van zwarte Afrikaanse kunstmakers ook bij het gewone volk de interesse voor de buiten-Europese wereld stimuleren. Voor de meeste inwoners van Europa waren vertellen en voorlezen de belangrijkste middelen van kennisoverdracht.

Daarnaast speelden afbeeldingen een rol. Bijvoorbeeld de in de kerken opgehangen wereldkaarten kunnen letterlijk beeldbepalend zijn geweest.

4.3 *Waarom kwamen de verschillende groepen inwoners niet in dezelfde mate in aanraking met de nieuwe goederen, kennis en ideeën?*

Iedere vorm van kennis had zijn eigen reikwijdte in de samenleving. Exclusieve Aziatische of Arabische produkten vonden hun weg eerder naar huishoudens en keukens van de Europese elite en de vorstenhoven dan naar die van eenvoudiger lieden. Ze bereikten eerder steden dan het platteland.

Voor de kennisneming van de geschriften was naast leesvaardigheid van belang in welke taal de tekst was geschreven. Het kerkelijke besluit om aan iedere parochiekerk een school te verbinden stimuleerde het onderwijs in de volkstaal in het begin van de 13de eeuw. Wel bleef het alfabetiseringsniveau zeer sterk verschillen tussen bewoners van steden en bewoners van het platteland, en eveneens tussen de verschillende bevolkingslagen.

5. *Opvattingen over de buiten-Europese wereld en haar bewoners*

5.1 *Welke opvattingen hadden de inwoners van Europa over de buiten-Europese wereld en haar bewoners rond 1350?*

– De vorm van de aarde

Het beeld van een bolvormige aarde was algemeen geaccepteerd rond 1350. Men had een omtrek uitgerekend die ongeveer een kwart kleiner was dan in werkelijkheid. In de Sahara zag men het natuurlijke bewijs voor het bestaan van een hete, onbewoonbare, gordel op aarde. Zolang Europeanen deze tropische zone niet gepasseerd waren, bleef het idee van de tegenvoeters die daarachter of daaronder leefden, bestaan. Op deze manier konden oude ideeën over de verdeling van de aarde in zones en continenten met de bolvorm worden verenigd.

– De landen en volkeren in de buiten-Europese wereld

Door de toegenomen contacten was de kennis van de Arabische en de Aziatische wereld toegenomen. De opvattingen over deze buiten-Europese wereld liepen uiteen. Aan de ene kant waren de inwoners van Europa vol bewondering voor de wereld die zij zagen of waarvan zij hoorden. Zij verbaasden zich over de hoogstaande en verfijnde cultuur van de Arabische wereld en konden de verhalen over de verre Aziatische wereld nauwelijks geloven. Men erkende de enorme bijdrage die de Arabische wereld aan de wetenschappen te leveren had.

Aan de andere kant bestond er een vijandbeeld van de moslims als de 'bezetters van het Heilige Land'. Juist door de toegenomen contacten ontstond bovendien een nieuwe angst voor een groeiende Arabische invloed. Europeanen, die een grotere kennis van de islam kregen, werden soms moslim. De vrees, dat de eigen christelijke identiteit bedreigd werd, kan het kerkelijke besluit van 1215 verklaren, waarbij joden en moslims verplicht werden een geel herkenningsteken op hun kleren te dragen. De paus moest ook niets hebben van het leven aan het hof van het koninkrijk Sicilië, dat bekend stond als een smeltkroes en overdrachtpunt van vele culturen. De koning werd zelfs als een vijand van de kerk veroordeeld.

Angst spreekt ook uit een bericht kort nadat de Mongolen in Centraal-Europa doordrongen. Toen in Utrecht een legertje opstandige boeren 's nachts tot voor de muren doordrong, sloeg men alarm omdat men dacht dat "die Tartaren comen waren..."

Men was zich bewust van dreiging, maar toch verwachtte of hoopte iedere reiziger, die zich verder oostelijk of zuidelijk dan Klein-Azië waagde, iets van het Rijk van Priester Jan te zien. Op dit mythische rijk rekende men in de strijd tegen de islam en men stelde het zich voor als een aards paradijs, dus als beter dan de eigen, Europese, wereld.

Behalve het ontzag voor en de begeerte naar de 'schatten van het oosten' was er fascinatie maar ook minachting voor 'gedrochten' van allerlei aard.

– De dagelijkse ervaring in Europa

De produkten, die op grote schaal in Europa doordrongen, maakten veel indruk. Algemeen waardeerde men de lekkere, zoete etenswaar, de prettig zittende of vallende stoffen en de mooie artikelen uit de Arabische wereld en uit Azië. Ook van de vele handige uitvindingen en toepassingen maakte men gebruik, zoals Arabische cijfers, astrolabium, kompas en in beperkte mate medische kennis.

Naar verhouding konden omstreeks 1350 veel meer mensen dan in 1150 in eigen persoon hiermee kennismaken.

5.2 *Waarom zorgde de toegenomen kennis niet voor een volledige vernieuwing van de opvattingen over de buiten-Europese wereld rond 1350?*

Reisverhalen verspreidden veel nieuwe informatie, maar bevestigden tegelijkertijd vaak de bestaande ideeën over vreemde wezens die in verre oorden voorkwamen, omdat ze ook daar melding van maakten. De reisverhalen van Polo en Mandeville zijn hiervan voorbeelden. Zij werden erg populair. Rubroeks werk raakte veel minder bekend.

De kerk speelde een overheersende rol in de middeleeuwse samenleving en oefende invloed uit op het denken van de mensen, die voor hun informatie waren aangewezen op verschillende soorten ongeschreven bronnen. Op wereldkaarten die in de kerken hingen bijvoorbeeld, werden zowel feitelijk juiste gegevens als symbolische voorstellingen weergegeven. In de middeleeuwen was de traditie om de reeds bestaande 'kennis' als uitgangspunt te nemen en deze te kopiëren wijd verbreid. Tegenstrijdigheden liet men naast elkaar voortbestaan. Er bestond weinig neiging deze 'oude kennis' aan nieuwe gegevens te toetsen.

Verstarring van het niet op de praktijk gerichte universitaire onderwijs belemmerde lang de toepassing van nieuwe inzichten. Men had moeite met het overboord zetten van de oude waarheden, vooral als ze strijdig leken met gedachten die aan de Bijbel of de kerkelijke autoriteiten waren ontleend.

Vanaf omstreeks 1150 waren de mogelijkheden om buiten Europa te reizen en zo contacten te hebben toegenomen. Voordat de nieuwe kennis kon doorsijpelen braken de contacten echter af. Veel kennis drong niet meer door, verdween of werd naar de achtergrond verdrongen.

De bereidheid om nieuwe ideeën op te nemen hing samen met de economische en culturele opbloei in Europa die rond 1300 weer afnam. Wat overbleef was de overtuiging dat de eigen godsdienst en kennis superieur waren aan die van de buiten-Europese wereld. De geslotenheid van de Europese samenleving voor andere culturen nam weer toe.

De literatuurlijst bij deze stofomschrijving is hetzelfde als die bij het CE-onderwerp voor havo en vwo en staat op bladzijde 26.